

Александар Јовановић

АРХЕОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ КАСНОАНТИЧКОГ НАИСА И ОКОЛИНЕ

Прилог се састоји од три белешке о археолошкој слици касноантичког Наиса и његове околине које су тематски, функционално, делом и хронолошки разнородне и неповезане. Заједничко им је отвореност проблема према новим сазнањима, подстицаји за будућа истраживања и извесна сумња у њихову коначност коју бих хтео да поделим са сваким намерником овог текста.

Naissus и Notitia Dignitatum

Са добрим разлозима, претпостављени војнички значај Наиса у касноантичком периоду не налази директну потврду у *Notitia Dignitatum*, основном попису војних јединица у сутону антике широм Империје. Могуће објашњење да се ради о нехотичној лакуни скоро да је неприхватљиво, с обзиром на чињеницу да је у овом званичном спису поменута *fabrica armorum* у *Naissus*-у /*Not.dig. Or.XI,37/*. Објашњење је свакако на другој страни. Теоријски, могуће је тумачење да Наис у касноантичком периоду није био значајан фортификациони пункт и да стога није евидентиран у брижљиво сачињеном официјелном попису какав је био Нотиција.¹ Међутим, оваква констатација није тачна и стога никада није ни изречена у стручној литератури. Напротив, сви аутори са различитих аспеката указују на економски, административни, продукциони и војни значај Наиса у касноантичком периоду.² Посредно о овом сведочи податак код Амијана Марцелина да је Наис више пута опседан, али, штићен

¹ За ове аспекте Нотиције упоредити D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, I(1969),II(1970), а за разуђене прилазе са различитих географских полазишта видети у зборнику радова који су приредили R. Goodborn, Ph. Bartholomew, *Aspects of the Notitia Dignitatum*, BAR, Suppl. Ser. 15, Oxford 1976.

својим бедемима и лављом храброшћу посаде, никада поклекао и освојен. О војном значају Наиса у овом периоду речито говори и сам податак у Нотицији о постојању царске радионице за израду оружја, која је незамислива без добро организоване и јаке одбране. На значај Наиса у овом погледу указује и Лицинијево бдење над овим градом, исказано, између осталог, сребрним тањирима израђеним поводом прославе његових виценалија, где се припремао за обрачун са Константином.³ Додајмо овоме и аксиомни положај нишког простора, “кључа балканског војишта” и склопићемо тесере за закључак о снажном војничком пункту који је морао да буде поседнут са јаким и респективним снагама, као што је био и у претходним периодима Царства, када његов значај није био тако велики као у касноантичкој епохи. Стога, враћамо се на полазно питање: како је могуће да се у Наису, према Нотицији, не налази нека војна формација? Можда се разрешењу ове дилеме може прићи пратећи блиске и речите аналогije које пружају оближњи градови сличног урбаног потенцијала. Помишљајмо на градове који су, као и Наис, у области Дарданије: Скупи и Улпијану. На простору Скупа Нотиција бележи постојање крупне војне формације *pseudocomitatenses Scupenses* /Not.dig. Or. IX, 42/ чије се ефикасност и капацитет могу поредити са легијским.⁴ Није утврђена локација њеног логора. И. Микулчић обазриво, али, чини се са правом, помишља да би део ове јединице могао бити стациониран у Бадеру, највећој и, у функционално-стратегичком смислу, најорганизованіјој фортификацији на пространом скупском агеру.⁵ То је утврђење, правоугаоне основе, димензија 140m x 140m x 60m, са извесном деформацијом на западној страни, карактеристичној за касноантичке фортификације, чврстим квадратним кулама на угловима, које личи на утврђења тетрархијске епохе када је, вероватно, и настало. Уз ово утврђење прислоњено је још једна, бедемима омеђена, површина величине 140m x 150m која је, можда, заједно са претходно поминутом тврђавом чинила јединствени фортификациони комплекс површине 280m x 140m у коме би могла наћи смештај јака и бројна војна формација какве су биле детаשמани јединица типа *pseudocomitatenses*. Нажалост, на овом значајном локалитету нису вршена

² П. Петровић, *Niš u anti~ko doba*, Ниш 1999, 34-41; Р. Petrović, *Naissus-Horreum Margi*, IMS, Vol.IV, Београд 1979, 39-44; исти, *Medijana - Rezidencija rimskih careva*, Београд 1994, 16-23.

³ М. Мирковић, *Neka pitanja vlade Konstantina i Licinije*, Зборник Филозофског факултета XII-1, Београд 1974, 139-152; М. Васић, *Nalaz srebrnih tanjira iz Niša*, Зборник Народног музеја VIII, Београд 1975, str. 221-227.

⁴ А. Н. М. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London 1975, 214-229.

⁵ И. Микулчић, *Skopje so okolinite tvrdini*, Скопје 1982, 57,67-71.

археолошка истраживања и није одгонетнута стратиграфска и хронолошка слика, али претпоставке И. Микулчића, засноване на темељној проспекцији терена, морамо уважавати. И у Улпијани је

посведочено постојање јединице типа *pseudocomitatenses* /Not.dig. Or.IX,44/. На том простору је, још пре осам деценија, професор Ђ. Бошковић запазио и брижљиво забележио остатке великог римског каструма, квадратне основе, димензија 400m x 400m, недалеко од остатака утврђеног градског језгра Улпијане.⁶ На приложеној скици се уочавају бројне куле на бедемима, вероватно, кружног или потковичастог облика. Најближу аналогију, по облику основе, дебљини бедема, бројности и формама кула, представља велико касноантичко утврђење у Скампама⁷ где је била смештена јединица *pseudocomitatenses Scampenses* /Not.dig. Or.IX,48/, потом бројне фортификације из Паноније и доњег Подунавља, као и утврђене резиденције у Гамзиграду и Шаркамену, које се више могу искористити за утврђивање хронологије него функције улпијанског примера. Примерци из Паноније представљају упоришта на путевима или центре царских поседа,⁸ они са доњег Подунавља су важни беочузи на лимесу,⁹ а утврђења овакве основе у Гамзиграду и Шаркамену су империјални резиденцијални комплекси.¹⁰ Сва су настала у првим деценијама IV века, када треба датовати и фортификациону конституцију из Улпијане у којој се препознају иновације повезане са Диоклецијановим или, пре, Константиновим војним реформама. Дакле, Скупи и Улпијана, градови са којима се Наисус може поредити и са којима је имао сличан урбани ход, имају јединице

⁶ Ђ. Бошковић, *Rimske ruševine kod Gračanice*, Старице IV (1926 † 1927), 269-272. За ту фортификацију А. Mócsy, *Gesellschaft und Romanization in der römische Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 76, претпоставља да је било седиште те јединице.

⁷ S. Karaickaj, *Monumentet I*, Tirana 1971, 61†67.

⁸ О различитим прилазима функцији и хронологији оваквих утврђења у мађарском делу провинције Паноније упоредити: А. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, 303ff, S.Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest 1978, 138 † посебно је занимљив коментар о утврђењу Alsóheteny (Iovia); J. Fitz, *Noms des forteresses de la Pannonie intérieure du Ier siècle*, Alba Regia XVII, 1979, 354-355; E.Tóth, *Tetrarchiezeitliche Namensgebung von Iovia-Herculia in Pannonien*, Arch.Ert.109/1,Budapest 1982,55†72; E.Tóth, *Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien*, Mitt. Arch. Inst. 14, Budapest 1985, 121†136.

⁹ Као на пример млађе утврђење у Ескусу (Т. Иванов, Р. Иванов, *Ulpia Eskus-rimski i ranovizantijski grad*, I, София 1998), Кастра Мартис (И.Атанасова, *Kruglie i poligonalnlie ba'ni v. Dacia Ripensis*, Thracia III, Sofia 1974, 337ff), Августе (Т.Иванов, *Abritus*, София 1980, 185†186, сл.212) итд.

¹⁰ Д. Срејовић, *Felix Romuliana: carska palata ili...?*, Старице 37, Београд 1986, str. 87†102.

типа *pseudocomitatenses*, које су стациониране у даљој или ближој околини градског језгра. Са правом се може претпоставити да је и Наис на свом агеру имао стационирану војну јединицу овог

карактера. Могуће да је један њен одељак био у самом граду¹¹ али је, вероватно, већи део био у утврђењу ван града. Овом претпоставком ступамо на непознато тле питања, и дилема које из њега проистичу, о положају војног логора у Наису. Унапред се мора констатовати да положај утврђења није познат.¹² Ова чињеница обезвређује све претпоставке и своди их на ниво спекулација. Основна је дилема, поред утврђивања локације, да ли код фортификација постоји континуитет, односно да ли је кастел из I века преправљен у II веку, када је у њему била стационирана кохорта I *Aurelia Dardanorum*? Та могућност је, судећи по бројним аналогијама, извесна и, чак, врло вероватна. У том случају могли бисмо, са правом, да се позовемо на аналогију из Равне, где је била стационирана кохорта II *Aurelia Dardanorum*.¹³ Њено утврђење, замашних димензија (147m x 120m) је у касноантичком периоду, односно почетком IV века, након извесних адаптација које се огледају у постављању нових четвртастих кула код капија, на угловима и на платну бедема, редукцији улаза, проширењу бедема, поседнуто јединицом типа *pseudocomitatenses* /Not.dig.Or. IX,40/. Да ли и у овом правцу можемо пратити аналогни пример из Равне? Чини се да не можемо, јер одиста би било несхватљиво да таква ситуација не буде посведочена у Нотицији. Може се претпоставити супротно: утврђење у коме је била кохорта I *Aurelia Dardanorum* није у сутону антике поседнуто бројним снагама, већ можда само деловима крупније јединице из околине. Сматрам да би то могли бити делови јединице *pseudocomitatenses Merensis*. Резерве које се могу поставити пред овакву претпоставку су бројне и озбиљне. И сам, привучен хомонимијом топонима Мерион и Меридио, попут других аутора, локализовао сам Мерион у регион Аква и различитим домишљањима оспоравао податак из извора да је Мерион у Дарданији.¹⁴ Недовољно подучен претходном погрешком, поново бих кренуо заводљивим и несигурним путем сличности у

¹¹ Део војних ефектива је био у утврђењу, вероватно типа квадрибургијум, подигнуто на левој обали сучелице градској капији у време Константина Великог. Остаци ове фортификације констатовани су приликом грађевинских радова на том простору, а на посредно епиграфско сведочанство упозорио још К. Поп-Манић у Прегледу Цркве Епархије нишке, 7, 1926, 412. Натпис је укључен у корпус IMS, Vol.IV, no.144.

¹² П. Петровић, *Ni{ u anti~ko doba*, 50 † 53.

¹³ Р. Petrovi{, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, IMS, Vol.III/2, Beograd 1995, 34.

¹⁴ А. Јовановић, *Poku{aj lokalizacije meridijske episkopije*, Зборник Народног музеја XVII-1, Београд 2001, 167†174, са коментаром старије литературе.

називима појединих топонима. Чак се ова замамна стаза може следити у два правца. Први је истоветност топонима Мерион са именом чувеног критског хероја и непадмашног стрелца Мериона.

Свакако, ова сличност може бити случајна, али се може исплести и, додуше танка, нит повезивања. Наиме, са Градског поља у Нишу потиче надгробни споменик Тиберија Клаудија Валерија, ветерана кохорте I Cretum, који је пореклом из Хиерапитине на Криту¹⁵. Споменик је датован у период око 70-их година I века н.е. П. Петровић са правом помишља да је овај ислужени војник могао добити заслужено имање у околини Наиса служећи у јединици која је била стационарирана у овом граду или околини.¹⁶ Намеће се питање: да ли је прва критска кохорта већ у овом периоду била у Наису, а можда делом у његовој околини у Мериону, чије је име могло почивати на корифејном критском хероју; односно, да ли већ у овом периоду имамо наговештај фортификационе дихотомије између Наиса и Мериона? Други правац представља нешто удаљенију хомонимију између топонима Мерион и данашњег села Меришине. Сличност није велика, али ни занемарујућа. У сваком случају, обавезује сваког намерника на овом правцу истраживања и расуђивања. Међутим, у самој Мериштини, која се налази на значајној трансверзали Nassus–Lissus, односно Naissus–Hammeum–Ulpiana–Scupi, нису забележени значајнији налази из античког периода. Чак и да овај податак узмемо као коначан, мада нису вршена детаљнија рекогносцирања и проспекције овог терена, не треба потпуно напустити поменути траг. У непосредном суседству Меришине налазе се два значајна фортификациона пункта: један у селу Дудулајци, чија је истраживања спречила прерана смрт изванредног археолога др Емила Чершкова, и други на Кулин † Градишту у Балајнцу, који је истраживан.¹⁷ Ова истраживања су, углавном, била сконцентрисана на унутрашњост утврђења са циљем да се реконструише положај чувене статуе царице Еуфимије, жене Јустина I, као и на откривање изузетно квалитетно изграђене цистерне.¹⁸ На самим елементима фортификације – бедемима и кулама – нису вршена обимнија ископавања. Уочљиво је постојање једног утврђења правилне правоугаоне основе величине $\text{circa } 115\text{m} \times 70\text{m}$ са седам кружних кула на угловима и бедемима. Уз ово, придодато је још једно утврђење трапезасте форме (дим. $30\text{m} \times$

¹⁵ S. Dušanić, P. Petrović, *Epigraphic Contributions from the National Museum in Niš*, *Živa antika* 12, Skopje 1963, 365 ff.

¹⁶ П. Петровић, *Niš u antičko doba*, 29.

¹⁷ А. Оршић-Славетић, *Старинар*, 10:11(1935-36). Београд 1936, 171 и д.; Д. Срејовић, А. Симовић, *Старинар* н.с. 9:10, Београд 1959, 77:85; М. Jeremić, *Balajnac, agglomération proto-byzantine fortifiée*, *An.Tard*, 3, 1995, 193:207.

¹⁸ Д. Срејовић, А. Симовић, *op.cit.*, 80 ff; М. Jeremić, *op.cit.*, 200:206.

50m x 135m) такође са, кружним кулама, осим северозападне која има изглед, а вероватно и функцију, параклиса. Може се претпоставити да је правоугаоно утврђење настало крајем III или почетком IV века, а млађе у VI веку,

када је преуређено и старије и створен снажан фортификациони комплекс. Уз овакву, више теоријску, констатацију, на коју ћу се вратити у даљем излагању, поставио бих начелно питање: да ли постоји старија фортификациона фаза на овом простору која би одговарала поменутој претпоставци о кастелу у којем је током раноцарског периода била смештена прва критска кохорта? Будући да нису истраживани елементи фортификације, а откривена археолошка грађа није детаљније публикована, не дозвољавају се закључивања у овом погледу. Један траг, у овом смислу, се ипак може пратити. Наиме, положај кула на бедемима указује да су оне постављене са циљем да затворе постојеће улазе у оквиру редукције улаза које је карактеристично за касноантичке адаптације старијих кастела. Затворене су обе капије: на правцу декумануса и јужна. О функционисању правца декуманус у овом кастелу сведочи оријентација грађевине испод рановизантијске базилике, од које је сачуван апсидални део који, евентуално, може указивати на сацелум принципија старијег утврђења. Млађе утврђење правоугоне форме са кружним кулама може се датирати у период са краја III или почетак IV века на шта указују и најближе аналогije са нашег простора. У овом погледу најзанимљивије су сличности са утврђењима из Лаола, где се лоцира веће сеоско насеље и станица *Pagus Iovi*,¹⁹ потом утврђени комплекс мансија Идимум у Медвеђи,²⁰ делимично истражено утврђење у Чортановцима²¹ које се може идентификовати са *Ad Herculem* или *Castrum Herculi* који су наведени у Нотицији / *Not. dign. Oss. XXXIII,39; XXXII,42* / и утврђење, које А. Будаји прилично неодређено лоцира у Метохији²², за које ми се чини да би могла бити Диоклетиана, можда седиште једног од епископа, суфрагана митрополије у Скупима.²³ Чини се да би ова потоња фортификација могла бити у области средњовековног Хвосна и да се може повезати са Доклејом Хвостанском, родним местом светог Петра Коришког. Уочљиво је да се сва ова утврђења, нека од њих и самим именом, могу

¹⁹ Ф. Каниц, *Srbija. Zemlja i stanovništvo*, I, Београд 1985, 227.

²⁰ М. Васић, Г. Милошевић, *Mansio Idimum*, Београд 2000, 84 ff.

²¹ В. Даутова-Рушељан, П. Петровић, *Rimsko utvrjeenje kod ^ortanovca*, Рад Музеја Војводине, 36, Нови Сад 1994, 13-33.

²² А. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 77, nap.19.

²³ И. Микулчић, *Skopje so okolnite tvrdine*, 63, nap. 36 са наведеном литературом.

повезати са I Тетрархијом или Константи- новом епохом, односно периодом када се, у оквиру војних реформи, уводе и организују јединице типа *pseudocomitatenses*. Одиста, неко- ликомомената у археолошкој слици утврђења у Балајнцу могли би представљати основу за размишљање о положају Мериона на овом простору и присуство јединице типа *pseudocomitatenses* у њему. Међутим, облак слутеће сумње надвија се над ову могућност. Наиме, на утврђеном комплексу у Балајнцу је евидентирана значајна грађевинска фаза из VI века; ова неоспорна чињеница налаже претпоставку да би се ово утврђење морало наћи на попису тврђава код Прокопија, који сведо~и о плодотворној активности Јустинијана у заштити Империје. Међутим, Мерион се не наводи у списку обновљених утврђења у региону Наиса или Дарданије. Веза са Мериоидом из области Аква се заснива на хомонимији, али без одговарајућег географског контекста, и, будући да имам искуство једног зарушеног трага, не бих ишао тим путем.²⁴ Остају могућности: да Мерион није обновљен у оквиру Јустинијанове рефеције уну- трашњег лимеса или да је променио име. Прва могућност ми се чини тешко прихватљивом: фортификациони значај утврђења са респек- тивном јединицом типа *pseudocomitatenses* морао би бити страте- гијска константа у дужем периоду. За другу могућност недостају сигурна упоришта, *bez obzira na to* {то напротив помен Мериона међу градовима Дарданије код Хијерокла указује на његов конти- нуитет бар до VI века /Hierocles, *Synecdemos*.656/. Можда треба пратити *romisao* да је на том простору касније подигнут Јустинопо- лис на шта би указивала статуа Еуфемие, жене Јустина I и изузетно здање цистерне. Међутим, Јустинополис је подигнут као нови град, а не као проширена адаптација старог утврђења као што је овде случај, и повезан са Улпијаном, старим градом у Дарданији.²⁵ Наве- дене дилеме и неспокоји, за сада, не дозвољавају идентификацију Мериона са утврђеним комплексом на Кулин-Gradi{tu у Балајнцу, мада не треба напуштати и потпуно одбацити ову иницијативу.²⁶ О постојању

²⁴ А. Јовановић, *Poku{aj lokalizacije meridijske episkopije*, 170-172.

²⁵ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I, Београд 1955, 57,н.121.

²⁶ Значајна фортификациона конституција налазала се у североисточном делу касноантичке провинције Дарданије; Наис је у том периоду, можда са изузетком прве трећине IV века (за ову могућност упоредити А. Јовановић, *Prilog pro- u~avawu skulptura sa Medijane*, Нишки зборник 9, Ниш 1980, 53-60), припадао Унутрашњој Дакији. Међутим, Балајнац се налази на територији Наиса јер се у Прокопијевом попису утврђења обновљених у време Јустинијана за област Наиса везују и локације удаљеније у овом југоисточном правцу као што је на пример утврђење Ad Herculem које се убицира на Гласиначкој чуки.

неког пространог војног пункта са логистичком инфра-структуром у околини Наиса сведочи и податак код Приска /Prisc. fr.8.IV 78-79/ да су 449. заповедници трупа у Илирику † Aginteus и Maximinus † били стационарани недалеко од Наиса или да је византиски цар Манојло Комнен, припремајући се за други поход против Рашке из 1150. године, сакупио војску код Наиса,²⁷ као и чињеница да је у средњем веку прелаз преко Јужне Мораве био код Мрамора, недалеко од Балајнца. Iz svega ovoga, сматрам да се Мерион налазио недалеко од Наиса и да је са њим чино јединствени, односно комплементарни стратегијски комплекс. О ближој локацији је прерано говорити, али не и беспредметно. Не могу да потпуно одагнам утврђење у Балајнцу из својих сумњи и претпоставки.

Никета из Ремезијане и Беси

У велике евангелистичке успехе и подвиге Никете, епископа из Ремезијане, убраја се привођење Христовој вери дивљих, непокорних, конзервативних епихорским култовима, жртвама и искону окренутих Беса. Он им је подарио “Виблију” преведену на њихов, бески језик и преобратио их на задивљујући, вечитог сећања достојан, начин. Његов пријатељ, Паулин из Ноле са нескривеним усхићењем и небеским кликтајем сведочи о томе у својој поеми. Навешћу неколико стихова који се односе на чудесно преобрађење Беса користећи се лепом, информативном и веома корисном књигом “Никета из Ремезијане” коју су са завичајном понесеношћу приредили Ж. Јоцић и С. Крстић:²⁸

“ И Беси, суровији од њиховог леда,
 Поставши овце поред тебе, пастиру,
 Пасу у дворишту мира...
 Каква промена! И како срећна!
 Дотад непроходне и кржаве планине
 Сада штите негдашње разбојнике у монахе преобрађене,
 Потомце мира.

²⁷ Ј. Калић, *Niš u srednjem веку*, Историјски часопис 31, Београд 1984, 5-40. У овом контексту је занимљиво питање локације Сечанице. На пола пута између Ниша и Сечанице утаборила се бројна византијска војска 1150. год. предвођена царем Манојлом Комнином. Уколико је то Сечаница код Ниша, како претпоставља М.Благојевић (ЗРВИ 17,1976,66-67) треба напоменути близину, односно суседност, Сечанице и Дудулајца, на коме се налази знатна касноантичка или рановизантијска фортификација или Мрамора где је био утврђен прелаз преко Мораве.

²⁸ Ж. Јоцић, С. Крстић, *Niketa iz Remezijane: život i delo ranohrišćan- skog pisca i епископа*, Ниш 1998.

Где је био обичај зверова,
 Данас је тамо дух анђела...
 Веште копаче злата претвараш
 У злато и сам се поистовећујеш са Бесима,
 Из њих речју, која прожима живо,
 Добијаш злато..." (Paul.Nol. Carm. XVII, 205-225;269-272)

У сличном, панегиричном тону слави Никетину делатност и Свети Јероним: "Зверски Беси и гомиле кожухлија, који су некада приносили људске жртве, променули су свој шкргут у слатку песму Христа" (Epist., 60,4). Никета је покрштавао и Готе, Ските, Гете, али је Бесима посвећена посебна пажња у сведочанствима његових савременика, јер право је подви`ништво, достојно најсветлијих примера евангелизације, привести новој вери тврдокорне Бесе, укорене у стару, чак преримску, религију, утемељене у крви жртава које су приређиване и у касноантичком периоду када се на другим просторима ширила Христова вера. Још је било присутно опомињуће сећање на *furor bessica*, који је вековима уливао страх и неспокој суседима овог, међу Трачанима, најдивљијег племена, скоро атавистички присегнутом старој вери заснованој на Диони-совом оргијазму и мистерији. Покрстити такво племе у удаљеним планинама окованим дуготрајном зимом био је одиста подвиг. Намеће се дилема: да ли је Никета уистину покрстио Бесе или су ови у панегиричним сликовима Паулина из Ноле или Светог Јеронима били само парадигма и оличење дивљаштва, непокорености, неразумевања и израз безнадежности евангелистичке мисије чиме би се нагласио успех и увећала слава ремезијанског епископа. Недостају непосредна сведочанства у изворима о присуству Беса на простору под јурисдикцијом епископије у Ремезијани. Њихова матична територија у средишњем делу Старе планине и на Рило-родопском масиву била је, у оквиру Хадријанове реформе, граница провинција у овом делу Балкана, размеђена на три провинције: Тракију у оквиру агера градова Филипополиса и Апра, Доњу Мезију у ширем региону Сердике и Горњу Мезију у пространој области Скупа.²⁹ Међутим, мада се непосредно не наводи регион Ремезијане или Наиса, треба рачунати са енклавама Беса на овом простору. На ту могућност упућује неколико трагова. Чињеница да је Никета превео "Библију" на језик Беса указује да су они били у оквиру његове пастве и епархије.³⁰ Посредна сведочанства, општег карактера, о присуству споменика посвећеним трачким божанствима³¹ и етноним Бесијана³² за један или, можда, два кастела обнов-

²⁹ Г. Ил. Кацаров, *Trakiyskite besi*, ИИД 6, 1924, 31-47; М. Тачева, *Za besite v balkanskite rimski provincii i za tehni® ezik*, Минало 2/1997, 28-34.

љених у Дарданији у време Јустинијанове обнове унутрашње границе, допринесе при решавању овог питања. Најсигурнији трагови присуства Беса на овим просторима су истражене некрополе са специфичном сепулкралном конституцијом. На локалитетима Љубовица и Камик у Завоју код Пирота откривене су две некрополе са неколико десетина гробова са инцинерацијом.³³ Остаци спаљеног покојника са утрине пренети су у керамичку урну или гробну јаму оивичену и прекривену ситнијим камењем. Те мале хумке су се додиривале и груписале чинећи једну сакралну површину пречника између 10 и 15 м. Специфичност ових гробова, поред форме, је релативно висок проценат керамике рађене руком у гробном инвентару, појава плитког суда на дну гробне јаме као сакралног постамента читаве фунерарне конституције и појава новца IV века у гробовима као доказ *veoma* дуге *primene* кремације. Спорадично, кремација се може појављивати на касноантичким некрополама, али не као искључиви или претежни вид сахрањивања, као што је случај у наведеним локалитетима у околини Пирота. И не само ту, са нашег простора овакви гробови су регистровани код Криве Феје,³⁴ у средишњој Македонији у Немањцима код Светог Николе³⁵ и у околини Штипа,³⁶ а у западној Бугарској на неколико локалитета дуж родопског масива / Драшан код Враца,³⁷ Гела,³⁸ Рудник,³⁹ Роро-

³⁰ С. Lazova, *Zentren des Schrifttums und Schriftgelehrte während der Spätantike inden heutigen bulgarischen Gebieten*, Thracia 9, Sofia 1989, 115 ff.; G.Schramm, *Anfänge des albanischen Christentums. Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Rombach 1994.

³¹ Посебно су занимљиви култови Зевса Збелтруда посведоченог у Дарданији, потом Највишег Бога и Сабазија са епиграфским потврдама из Пирота, Хере Сонкетенске из Сврљига, Јупитера Епилофиуса из Ниша (Р. Марић, *Anti-ki kultovi u našoj zemqi*, Београд 1933, 16-24), удвојеног трачког коњаника из Крупца са наглашеном сотеролошко-ијатричком функцијом (А.Сермановић-Кумановић, *Monumenta intra fines Jugoslaviae reperta*, Corpus Cultus Equitis Thrach V, Leiden 1982, 16) итд.

³² *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* I, 60,61, нап.133; за неке аспекте овог проблема упоредити коментар уз трећу белешку овог прилога.

³³ П. Пејић, *Rimske nekropole u okolini Pirota*, Пирот 1992, 50-79 преузето из, нажалост, непубликованог одличног магистарског рада са чијим би се објављивањем употпунила сепулкрална слика наших простора у римском периоду и отворио нови хоризонт истраживања. На значај ових некропола указао сам у раду А. Јовановић, *Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior, Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford 2000, 207-208, Fig.21.7.

³⁴ Захваљујем се на информацији Александру Булатовићу, кустосу Народног музеја у Врању, који припрема публикацију о овој занимљивој некрополи у ширем

вјане код Самокова⁴⁰ и, можда, Крџали,⁴¹ Ковачевац^{42/}. Наведене некрополе се налазе или на матичној области Беса на Родопима или на ближим или даљим рудоносним областима, посебно богатим племенитим металима, где су Беси, упорни трагачи за сваком рудном жицом, учествовали у експлоатацији овог природног богатства. У овом контексту можда треба сагледати и податак код Апијана о ратовању Римљана против Беса у провинцији Далмацији.⁴³ Део овог трачког племена преселио је Марко Антоније, вероватно, са циљем да поспеше експлоатацију у среброносним рудницима на простору источне Далмације и добијено сребро искористи за ковање познатог "легионарског" новца којим је рџао војску и у централнобалканским областима. Чини се да извесне трачке елементе на некрополи Махревићи код Чајнича, као и извесне епиграфске потврде трачке антропомимије у северним деловима Црне Горе (CIL III 8312, 12783, 13853 итд.) треба повезати са вичним рударима † Бесима.⁴⁴ Вратимо се податку да на поменутих некрополама доминирају гробови са кремацијом у касноантичком периоду, што је непосредни израз конзервативизма, укорењене, дубоко сежуће традиције, ригидно консеквентне сепулкралне идеје и њених манифестација. Таквом становништву расутом по планинским рударским селима (*vicus metalli*) одбојно непријемчивим за другачије, неповерљивим према новом и дубоко оданим својим кумирима, требао је Никета да приближи нову веру. Успех у овом

етно-културном контексту.

³⁵ На овој некрополи, где се основни сепулкрални принцип може повезати са Бесима, појављују се и либационе цеве које су манифестације утиција из суседног стобског простора (S. Danev, M. Ivanovski, *Arheološki pregled* 26, Ljubljana 1986, 97-98).

³⁶ Са неких од малих хумки у околини Верова потичу плитке правоугаоне зделе, руком рађене, које су сличне примерцима из околине Пирота. Основну информацију о овим хумкама видети код М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Зборник на Штипскиот Народен музеј I*, Штип 1959, 73-74.

³⁷ С. Машов, *Археология* 1975/1, София 1975, 41-50.

³⁸ V. Najdenova, *Thracia I*, Sofia 1972, 145-152.

³⁹ X. Цамбов, *Археология* 1960/1, София 1960, 50-52.

⁴⁰ Д. Митова-Цонова, *Kasnoanti-ka keramika v. s Popovcne*, Самоковско, Самоков 1981, 2-7.

⁴¹ С. Дремсизова-Неличнова, *Археология* 1988/1, (София 1988), 36-43.

⁴² Д. Овчаров, *Razkopki i prou-vani* X, София 1984, 36-37; посебно је занимљиво присуство грубо израђених "«паница» у инвентару гробова са локалитета Чепеза, по форми сличној примерима са горе наведених локалитета. Значајно је упозорење Д. Овчарова у овом погледу.

⁴³ Appian., III., 1.16; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 67-69.

⁴⁴ Наговештај у том правцу претпоставио сам у књизи *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*, Београд 1984, 84.

прегнућу је одиста раван подвигу, који је као такав и забележен код задивљених савременика. Тријумф вере је уједно и лични тријумф и хероизам харизматичног ерудите Никете ремезијанског.

Споменик Хигије из Куршумлијске Бање

Колегијалном предусретљивошћу Ј. Кузмановић-Цветковић, кустоса Музеја Топлице у Прокупљу добио сам фотографију фрагментоване вотивне плоче са представом Хигије. Споменик је пронађен у Куршумлијској Бањи при реконструкцији ијатричко--рекреативног комплекса. Очувана је десна половина споменика у величини: висина 45цм, ширина 23цм, дебљина 8цм /сл.1/. Нажалост, није сачувана глава божанства која је естетски увир за стилску и хронолошку квалификацију представе. Хи-

Sl. 1. Spomenik Higije iz Kuršumlijske Bawe

гија је ослоњена на леву ногу, десна благо савијена наго- вештава смирени, грацилни покрет. Рукама савијеним у лактовима држи змију над патером. Линију свијених руку прати богат набор препасаног и преко леве руке пребаченог химатиона испод кога се види дуги набрани хитон. Представа божанства је оивичена пиластром на профилисаном бази, који је украшен узди`ућим преплетом винове лозе. Код прелома, уочљив је један детаљ који би могао бити траг viseће цветне гирланде. Представа је лепо моделована са брижљиво изведеном волуменима драпиране одеће божанства и декорације на пиластру. Синергетичан ритам исказан у хармоничном положају десне ноге божанства, змије и лозице указују на духовитог и минуциозног уметника. Хигија је рађена према ранохеленистичком узору насталом око 320 године у Лисиповом уметничком кругу.⁴⁵

⁴⁵ J.Boardman, *Greek Sculpture. The Late Classical Period*, London 1995, 77, Fig.89.

Најсличнија је римској копији из колекције Pitti у Фиренци, али је код нашег примерка присутан инверзни контрапост, рекао бих, из посебних разлога. Наиме, према могућој реконструкцији читавог приказа може се претпоставити да је на другој страни био представљен Асклепије са сличним положајем, односно ослоњен на леву ногу и десном руком на штап око кога се обмотала змија. Оваквим положајем постигао би се еуметричан ритам са истим покретом и односом атрибута. На тај начин ослобођен је средишњи део приказа где је, вероватно, био представљен Телесфор. Бројни су подстицаји и предлошци за овакву

реконструкцију. Истичем низ аналогича из Тракије⁴⁶ и Доње Мезије,⁴⁷ посебно са светилишта сотеролошко-ијатричког карактера из околине Пауталије, Филипополиса⁴⁸ и Глава Панеге⁴⁹; на простору Горње Мезије култ Асклепија и Хигије је посведочен епиграфским споменицима и слободном пластиком,⁵⁰ али недостају вотивне плоче, које би представљале непосредну аналогичу примерку из Куршумлијске Бање, док на нашем делу провинције Доње Паноније налазимо сличне манифестације са комплексног светилишта у Таурунуму.⁵¹ Из оближњих провинција Дакије⁵² и Далмације,⁵³ неколико аналогича нас наводе на проширено и комплексније сагледавање споменика. Наведене аналогиче дозвољавају реконструкцију интегритета представе: на десној страни је Хигија, у средишњем делу Телесфор, а лево од њега Асклепије; на пиластрима почива лук, сведени целестални изказ, на коме је, вероватно, вотивни натпис. Међутим, указао бих на извесне разлике у односу на сличне примерке са трачког простора: пиластри су декорисани богатом лозицом. Овај мотив могао би бити израз специфичности локалне каменорезачке радионице која је израђивала и надгробне споменике са слично декорисаним ивицама, какви су пронађени у широј области Наиса.⁵⁴ Међутим, чини се, да

⁴⁶ G. Mihailov, IGBr III/1, Sofia 1961, 912, 1141-1146, 1153-1159; IGBr III/2, Sofia 1964, 1831, 1669; IGBr IV, Sofia 1966, 2059, 2061, итд.

⁴⁷ Я.Тодоров, *Paganizmt v Dolna Mizi*, София 1928, 74-79, бр. 71-94.

⁴⁸ У Пауталији су занимљиви налази из Асклепиона уз терме (IGBr, IV, 2059, 2061), у околини Филипополиса је Асклепијево култно средиште у Баткуну (IGBr III/1, 1141-1159).

⁴⁹ У Доњој Мезији, највећи је Асклепион у Глава Панеге где је пронађен највећи број вотивних плочица (А.Добруски, *Trakiysko svetilište na Asklep do Glava Panega*, Изв. на Нар. музей I, София 1907, 1-86).

⁵⁰ За регион Наиса упоредити Р. Petrović, IMS Vol.IV, 59, 60; Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Rimska skulptura u Srbiji*, Београд 1987, бр.59-63.

⁵¹ V. Dautova-Ručević, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Dowe Panonije*, Novi Sad 1983, 29, 87, sa navedenom starijom literaturom.

⁵² I. Piso, V. Wollmann, IDR Vol. III/2, Bucuresti 1980, 151-170, 173, 174, 178, 183.

⁵³ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977, 219.

присуство овог декоративног мотива има дубље сакрално значење и да је одраз још једног култног чиниоца у овој заветној кон-ституцији. Винова лоза би могла указивати на култ Диониса или Либерера и Либерера. Ова божанства имају ијатричко-сотеролошки карактер који почива на лечењу инкубацијом, односно сновиђењу начина излечења и оздрављења. Заједничко поштовање култова Асклепија, Хигије, Либерера и Либерера посведочено је у великим ијатричко-сотеролошким светилиштима у Сармисегетузи,⁵⁵ Таурунуму,⁵⁶ као и на неколико светилишта овог карактера на трачком простору. У овом контексту, чини се, треба сагледати и занимљив култни комплекс у околини Леца где су откривени споменици посвећени Хераклу, који, као заштитник извора и врела, има ијатричке сакралне компетенције, и дијади Либерера и Либерера.⁵⁷ У Газдарама, неколико споменика овог карактера интерполирано је у цркву посвећену св. Прокопију, лечитељу чија је слава и моћ призивала походнике из далеких крајева и у чијем култу се препознају реликвије античких ијатричких божанстава. Недалеко од ове налази се црква Св.Петке, подигнута над старијим сакралним објектом што, такође, наглашава ијатричко-сотеролошки значај овог вековима освећиваног и, са надом у излечење, похађаног, простора.⁵⁸ У Куршумлијској Бањи, поред остатака античких терми, откривена су и два епиграфска споменика који указују на постојање лечилишта и светилишта посвећеног божанствима ијатричко-сотеролошког карактера. Један, подигнут 206. године, посвећен је богињи области Дарданији и сведочи о обнови храма, вероватно заветован божанствима излечења, у Куршумлијској Бањи чији је назив на овом натпису дат у скраћеном облику *statio Aquar(um) Bas...*⁵⁹ *Dea Dardaniae* је божанство дарданског простора и припада божанствима из реда *dii patrii*, која у свом комплексном сакралном садржају могу бити и божанства спасења и излечења.⁶⁰ У том погледу занимљиво је присуство петла у интегралном иконографском виду ове богиње, који би могао означавати и стару епихорску димензију аутохтоности овог култа,

⁵⁴ Оваква декорација појављује се као доминантни украс ивица надгробних споменика у Дарданији, широј области Наиса и Тимакум Мунуса и Доње Мезије (P. Petrović, IMS Vol. IV; P. Petrović, IMS Vol. III/2, Д. Димитров, *Nadgrobnite plo~i ot rimsko vreme v severna Bŕlgari*®, Софија 1942).

⁵⁵ I. Piso, V. Wollmann, *op.cit.*, 144 ff.

⁵⁶ V. Dautova-Ruševljan, *op.cit.*, 29.

⁵⁷ P. Petrović, IMS Vol, IV, 107-111.

⁵⁸ С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *Arheolo{ki spomenici i nalazi{ta leskova-kog kraja*, Београд 1988, 57.

⁵⁹ P. Petrović, IMS Vol.IV, 104.

⁶⁰ Ово божанство је епиграфски потврђено на споменику из Крагујевца (S. Dušanić, IMS Vol.I, 167) и Ромуле (D.Tudor, G.Vladescu, *Apulum* 10, 1972, 183-192), а иконографски, поред споменика из Ромуле, на Медијани (А. Јовановић, Нишки зборник 9, 1980, 53-60).

али и повезаност са Асклепијем у чијем религиозном поимању петао има значајну улогу.⁶¹ Други споменик је посвећен нимфама лечитељицама, заштитницама топлих извора. Дедикант и захвалник је (L.) *Catius Celer*, чији је постојани и часни *cursus honorum*, повезан са владавином Гордијана III, односно период друге четвртине III века.⁶² Хронологија наведених споменика наговештава и временски оквир у који треба поставити нови фрагментовани вотивни споменик из Куршумлијске Бање. До овог хронолошког одређења може се доћи и посредним путем. Начин моделовања драпиране одеће са широким жљебљеним наборима и неистакнута стерометрија са елементима графизма указују на редуковане органске форме карактеристичне за маниристички академизам уметности северијанске епохе. Већина сигурно датованих споменика посвећених Асклепију и Хигији са централнобалканског простора датују се у период владавине династије Севера. Споменик из Стибере датован је у 208. годину,⁶³ из Наиса у период 202–211;⁶⁴ у прве деценије III века датују се и споменици из Склана,⁶⁵ Призрена,⁶⁶ Земуна,⁶⁷ а на већини споменика са трачког простора дедиканти су са гентилним именом *Aurelius* што упућује на време позних Антонина или Севера. У овом периоду, када су црни трагови Галенове куге веома присутни, бројност споменика посвећених Асклепију и Хигији надмашује оне из претходних и надлазећих периода. Поврх тога, Септимије Север је, тражећи себи лека, посећивао бање са простора средишњег Балкана. У том контексту подсећам на предложену могућу допуну античког имена локалитета у Куршумлијској Бањи *Aquarum Bassianae?*,⁶⁸ вероватно насталом према личном имену Каракале (*Bassianus*), сина Септимија Севера.

⁶¹ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Религијски споменици из римске митологије*, Београд 1979, 57.

⁶² Р. Petrović, *IMS Vol. IV*, 105.

⁶³ Д. Вучковић-Тодоровић, *Styberra*, Београд 1964, 21.

⁶⁴ С. Дрча, *Claudius Magnus medicus*, *Зборник Народног музеја* 10, Ниш 2002, 19–25.

⁶⁵ Е. Imamović, *op.cit.*, 219.

⁶⁶ М. Душанић, *Asklepijev ex voto iz Prizrena*, *ЖА* 33/1, Скопје 1983.

⁶⁷ V. Dautova-Ruševljan, *op.cit.*, 87–88.

⁶⁸ О различитим могућностима допуне имена видети код Р. Petrović, *IMS Vol. IV*.104. За могућност идентификације *Aquae Bassianae* са *Besiana*, обновљеним утврђењем из Прокопијевог пописа упоредити М. Mirković, *Villas et domaines dans l'Illyricum central*, *Зборник радова Византолошког института* 35, Београд 1996, 69. Примамљивом се чини претпоставка да се скраћеница *Bas...* може допунити у смислу Дионисовог епитета *Bassareus*, који се односи на ношњу трачких жена од лисичијег крзна.

Aleksandar Jovanovi
ARCHEOLOGICAL NOTES FROM LATE ANTIQUE NAISA
AND SURROUNDING

The byword consists of three notes of various origins that have for its goal the viewing of the problem and initiation of the examination.

Naissus and Notitia Dignitatum

In this note it was stated that in official imperial writing Notitia Dignitatatum is not mentioned the presence of military unit in Naisa, though because of the weapon workhouse (*fabrica armorum*) we should have found it here. Urban potential of Naisa and its strategic position give the assumption that here like in other towns in Dardania, Scupi and Uliana was placed bigger military formation of pseudocomitatenses type. We assume that it was placed in broad region Merosina (before all in Belajnac, Dudulajce villages) where we can locate Merion, an antique town, where according to Notitia Dignitatum, was placed the unit pseudocomitatenses Merensis. We assume the connection and complementation on the military plan between Naisa and Merion in late antique (Late Roman) period.

St. Niceta and Besi

In poetic form in panegyric tone it is mentioned Niceta, the bishop of Remesiana christened rough, tough and conservative Trakia (Paul.Nol.Carm.17, 205-225). This fact is real: Besi skillful miners, golden tracers, lived in miner zones of antique Remesiana. The barrows were explored (Kamik and Ljubovica near Zavoj, Kriva Feja, Samokov, Drasen etc) that could be attributed to Bessi. We can notice there the old sepulcar tradition that preserved itself to 4 century.

The monument of Hygieia from Kursumlijska Spa

In Kursumlijska Spa fragmented stone relief with Hygieia presentation is discovered. The first integral picture, most probably, presented iatric triad :Hygieia, Telesphorus and Asclepius. At the column of Hygieia grapevine that points at the cult of Dionysus. The monument could be dated in the beginning of the third century A.D. and can be connected with antiques spa.

